

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У громадсько-політичній думці початку ХХ ст. мало місце усвідомлення того факту, що балансування українського суспільства на небезпечній межі, за якою цілком реальною була загроза втрати етнічної ідентичності, недостатньо пояснювати лише політикою самодержавної влади і неадекватним, з українського погляду, розумінням суті «українського питання» освіченими колами російського суспільства. Критично оцінювався нею і потенціал ідеї національного самовизначення в самому українському суспільстві, а відповідно — і сила спротиву (чи неспротиву) політиці асиміляції. Відомий поборник української національної ідеї О. Лотоцький причину того, чому українське питання залишалося «terra incognita» не тільки для народностей, що проживали поруч з українцями (вони ним просто не цікавилися), а й для самих українців, бачив у відсутності ясної національної самосвідомості, усвідомлення своїх прав і інтересів навіть соціально активною частиною «самого українського племені» [1, 948]. З чим не можна не погодитися, адже визначальним фактором у національному русі є не тільки і не стільки етнічна чи мовна ідентичність як формальні ознаки, які за певних обставин можуть трансформуватися у той чи інший бік, скільки національна самосвідомість народу як суб'єкта історичного процесу.

Проте політична та суспільна думка зазначеного періоду, як і сучасне суспільствознавство, майже одностайні у тому, що на початок ХХ ст. національна свідомість українців, отже, й усвідомлене сприйняття національного інтересу як інтересу колективного, ще не являли собою завершеної системи світогляду. В нове століття, писав на початку 1901 р. М. Грушевський, ми переходимо в початках нашої національної (не етнографічної тільки) свідомості, в початках нашої національної роботи [6, 215]. Незаперечність такого визначення неодноразово підтверджували й інші представники української інтелектуальної еліти. До нашого народу, за визначенням Б.Грінченка, доторкнувся тільки перший блідий промінь національної свідомості [4]. Не менш песимістично оцінював рівень національної свідомості українців і С. Петлюра. Національна свідомість широких народних мас, писав він в 1907 р., перебуває ще на порозі формування, лише починає виходити зі стадії ембріона. З чим, до речі, він пов'язував і інертність у діях українських політичних партій, додаючи при цьому, що за таких умов більшого від них не можна й вимагати [15, 49]. Отже, в кращому разі про названий період правомірно говорити як про період прискореного переходу до етнонаціонального самопізнання (хто ми є), якщо йдеться про широкі верстви населення, і значно меншою мірою — як про перехід до усвідомлення меж національно-політичного самовизначення (чого ми хочемо як самодостатня нація).

До того ж Україна, особливо Наддніпрянщина, не була однорідною з точки зору рівня національної свідомості її населення. Найвищий рівень, небезпідставно зауважує дослідник проблем націотворення в Україні В. Масненко, простежувався на середній Наддніпрянщині, колишній Гетьманщині, на Поділлі. Дещо менший — на Слобожанщині. Значно менш національно свідомими були українці, що заселяли території чорноморського узбережжя та промислового Південного Сходу [14, 110]. Щодо останнього, причини цілком зрозумілі з огляду на соціальну і етнічну маргіналізацію населення як наслідок бурхливої індустріалізації «Півдня Росії».

Сучасна етнополітологія розрізняє три основні рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державно-політичний (І. Кресіна, Л. Нагорна та ін.). Тільки за умови їх гармонійного поєднання правомірно говорити про національну свідомість як визначальний чинник національної самоідентифікації. Проте на початок ХХ ст. в українському суспільстві переважаючою, а для соціальних низів і єдиною залишалася буденна (побутова) свідомість з притаманними їй міфологізованими, романтичними уявленнями про суспільні цінності і пріоритети. Більше того, на межі століть православно-релігійна самоідентифікація превалювала над етнічно-національною. До того ж українська інтелектуальна еліта ще не спромоглася виробити політично значущу національну ідеологію, яка б сприймалася українським суспільством.

Про несформованість української нації говорили непоодинокі видатні представники української громадсько-політичної думки, зокрема, Д. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Франко. Так, І. Франко вважав, що перед українською інтелігенцією стоїть величезне завдання — витворити з етнічної маси українського народу *українську націю* [20, 404]. Категорично висловлювався з цього приводу М. Грушевський. Українство в Росії, писав він, повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, стати політичним і економічним, узятися до організації української суспільності як нації. Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей [7, 296–297].

Зазначимо, що ці погляди українських інтелектуалів початку ХХ ст. переважно поділяються сучасними науковцями. Ознакою нації, вважає Я. Грицак, «на емпіричному рівні є або наявність національної держави, або масовий політичний рух за її створення» [3, 122]. Ні того, ні іншого на початку ХХ ст. Україна ще не мала, навіть з урахуванням досить широкого трактування поняття «масовий політичний рух». Роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцять століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення. Таким є узагальнююче бачення стану українського суспільства того періоду авторами багатотомної праці з політичної історії України ХХ ст. [16, 13].

У той же час, невизначеність критеріїв поняття «нація», надто ж «модерна нація», дає підстави для досить довільного трактування процесу її формування, зокрема у часових рамках. Наприклад, в одній із праць М. Рябчука читаємо: «У східній, «російсько-советській», частині України перетворення домодерного «малоросійського» етносу в українську націю так і не набуло масового харак-

теру (хоч і захопило частину інтелігенції та простолюдю), внаслідок чого навіть наприкінці XX ст. протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше середньовічну «місцеву», ніж модерну національну ідентичність» [19, 7]. Названий автор, як і деякі інші, дотримується точки зору, що «бездержавної нації немає», стверджуючи, що на таких позиціях «стоїть цілий культурний світ» [19, 13].

Утім, ряд науковців (Т. Бордуляк, Я. Дашкевич та ін.), навпаки, «посувають» існування української нації ще до часів Київської Русі. Опосередковано заперечуючи М. Рябчуку, І. Діак стверджує, що українці, як і інші недержавні народи, були нацією ще до того, як обзавелися власною політичною владою у вигляді держави. Створення їх державності якраз і стало наслідком фактичного існування нації та її боротьби за своє політичне самовизначення [9, 5]. При цьому додає, що «батьком української нації можемо називати М. Грушевського, оскільки саме його історичні та політичні праці, прийняті українцями (з чим навряд чи погодився б сам Грушевський, якщо автор має на увазі українців загалом. — Т.Г.), перетворили нас з етносу (народу) на націю». Різноманітний у плюралізм думок щодо процесів націєтворення додає О.Забужко, стверджуючи на основі філософських узагальнень, що на початок XX ст. ми мали вже не наддніпрянську й не галицьку, а загальноукраїнську національну свідомість [10, 100]. Свідомість, носієм якої і могла бути уже сформована українська нація.

Розбіжність у поглядах можна вважати явищем об'єктивним, адже нація, як наголошує, наприклад, С. Римаренко, — це динамічний організм, тож дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики [17, 64], з чим не можна не погодитися. Що ж стосується української суспільно-політичної думки початку XX ст., то формування української нації вона пов'язувала передусім з етнодиференціацією тієї спільноти, яка офіційно називалася «єдиноруською народністю», і здобуттям для українців права на національно-територіальну автономію.

Говорячи про проблему несформованості української нації на початок XX ст., представники вітчизняної інтелектуальної еліти брали до уваги соціальні характеристики тогочасного українського суспільства. Д. Антонович (на цей час публікувався під псевдонімом С. Войнилович), на підтвердження висновку про несформованість української нації використовував факт соціально-класової неструктурованості українського суспільства. «Для новітнього розуміння нації, — висловлював він своє переконання, — її ознакою є кінечність, щоби нація мала принаймні головніші складові частини суспільства капіталістичного ладу, а саме: класу продуцентів і класу капіталістів — обшарників. Відсутність якого-небудь із цих класів уже не допускає, щоб те суспільство могло бути назване нацією» [2]. Своїх опонентів він переконував, що українське суспільство не можна вважати модерною нацією саме з причини відсутності в ньому свого (в етнічному розумінні) класу капіталістів. І хоча його доводи заперечувалися окремими його однопартійцями, як заперечуються і деякими сучасними дослідниками [13, 32], проте слід зазначити, що про безбуржуазність українського суспільства, тобто про відсутність у його структурі власного «класу капіталістів», неодноразово говорив і М. Грушевський.

З наведеними міркуваннями кореспондуються і висновки М. Шаповала за результатами дослідження соціальної структури українського суспільства напередодні революції. Перш за все він наголошував, що українське суспільство було фактично «недиференційною частиною всеросійського суспільства». Що ж до його внутрішньої структури, то, як впливало із соціологічного аналізу, воно було соціально неструктурованим, «неповним» суспільством у тому розумінні, що на своїй землі українці виконували майже одну суспільну функцію — хліборобську, тоді як інші суспільні функції виконували представники національних меншин.

Суспільство в Україні, за М. Шаповалом, «поділялося на дві нерівні частини: неукраїнську, в руках якої була вся індустріальна продукція, половина хліборобської, весь обмін, вся адміністрація, майже вся культурна праця — з одного боку, і українську, у якій була частина хліборобської продукції (селянської) і мала частина культурної, нелегальної праці (інтелігенція)». Зроблений видатним українським соціологом на основі такого аналізу висновок видається дещо несподіваним, проте не позбавленим логіки: перед революцією ще не було *українського суспільства*, а було тільки *суспільство на Україні*, яке складалося з різнонаціональних елементів, тож головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства [21, 34]. Отже, продовжує автор, за умов існування міжнаціональної системи поділу суспільної праці, а не поділу всередині українського етносу, його роль була зведена до становища трудового класу в загальноросійському суспільстві.

У такому ж дусі висловлювався й В.Липинський, переконуючи, що нація, яка складається з самого лише «народу», тобто з недиференційованих суспільних низів, не є нацією, а «щонайбільше етнографічним матеріалом для нації». Саме на такій підставі він заперечував думку претендента на український престол В. Габсбурга (В. Вишиваного), що українська нація вже сформована. «В дійсності ж, — писав В. Липинський своєму адресатові, — нація українська мусить бути ще сформована і зорганізована» [11, 273].

Отже, несформованість нації, а відтак і відсутність колективної національної свідомості та національного інтересу були головними перешкодами на шляху українського самовизначення, у тому числі й у протистоянні політиці асиміляції українського етносу в «єдиноруську націю». Натомість адепти «єдиноруської нації», свідомі свого великодержавного інтересу, вдавалися до вигідної для них інтерпретації історії — будь-то проблеми етногенезу, історичної спадщини Кieverської держави, правосу́б'єктного змісту Переяславсько-Московського договору 1654 р. чи інші, які так чи інакше стосувалися спільного історичного минулого.

Проте українська громадсько-політична та наукова думка, передусім на рівні тогочасної історичної науки та науково-популярної публіцистики, все послідовніше відстоювала концепцію відрубності українського етносу, заперечуючи тезу про «триєдину руську націю», намагаючись не тільки обґрунтувати етнічну окремішність українців, а й надати українському питанню статусу політичної проблеми. Очевидно, що у цьому процесі не обходилося і без ухилу в бік міфологізації української історії, зокрема, коли йшлося про проблеми етногенезу.

Принциповість питання полягала у тому, щоб визначитися концептуально: чи є українці окремим народом-етносом у складі іншої держави, і тоді вони мають право на самовизначення у межах своєї території, на власне політичне життя з усіма його наслідками аж до права утворення самостійної держави, хоча останнє ще й не ставилося в практичну площину. А чи вони є одним із трьох руських «племен», у кращому разі етнічною групою, історичними обставинами вбудованою в «єдиноруський народ», і тоді їхні права, згідно з тогочасними правовими нормами, щонайбільше лежать у площині забезпечення національно-культурної автономії та в участі «на загальних підставах» у політичному житті суспільства, складовою частиною якого вони є.

Приналежність українців до тієї або іншої етнополітичної категорії і була тим подразником, навколо якого не затихали ані наукова полеміка, ані суспільно-політичні пристрасті як в Україні, так і в усьому російському суспільстві. Національно налаштована українська інтелігенція відстоювала концепцію самодостатності українського етносу. Зокрема, історична наука, передусім в особі М. Грушевського, його учнів та однодумців, зосередилася переважно на опрацюванні наукової схеми української історії, усвідомленні українців не як гілки «єдиноруського народу», а як окремого і самобутнього народу з власним етнічним корінням, власною історією, культурою, традиціями, ментальністю тощо. Причому нагальна потреба наукового спростування теорії «єдиноруськості» обумовлювалася не лише зазіханнями на українську самодостатність з боку представників «великоруського табору», а й запопадливими, за висловлюванням М. Грушевського, «хитросплетіннями замлячківськими».

Необхідність кардинального повороту в українській науковій, як і взагалі у суспільній, думці обумовлювалася цілком очевидним фактом: по-перше, відрубність українців як народу в XIX ст. якщо й визнавалася, то переважно, якщо не виключно, в етнічно-побутових, ментальних вимірах; по-друге, як зазначає І. Лисяк-Рудницький, і на кінець XIX ст. освічені прошарки українського суспільства — дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтелігенції — стояли на платформі російської державно-національної приналежності. І навіть так звані українофіли, які, до речі, становили малочисельну меншість серед тодішньої інтелігенції, — продовжує свою думку названий автор, — розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усеросійщини [12, 18–19].

У хрестоматійно відомій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М. Грушевський заперечував право «сучасної науки», яка шукала генетичні зв'язки між східнослов'янськими народами, «зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом» як стадії того самого політичного й культурного процесу», беззастережно стверджуючи при цьому, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-русської, Володимиро-Московська — другої, великоруської» [5, 77]. Історію цих держав творять, продовжує автор, «неоднаково дві особні часті руської народності», тут же зауважуючи: «ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «єдинства руської народності»».

Червоною ниткою через низку історичних праць М. Грушевського проходить центральна етнополітична ідея: етнографічна та історична близькість народностей українсько-руської та великоруської не повинна служити підставою для їх етнічного ототожнення, оскільки кожна з них жила своїм життям, мала свою історію, свою культуру, хоча багато в чому вони й були споріднені. «Загальноруської» історії немає і не може бути, як немає «общеруської» народності — ця теза є однією з визначальних і в «Історії України-Руси». Тож небезпідставно один із сучасних авторів назвав «Історію України-Руси» «нічим іншим, як багатотомною полемічною реплікою на «Историю государства российского» М. Карамзіна. Додаючи при цьому, що «українська націоналістична міфологія формувалася як відповідь на міфологію імперського домінування, міфологію культурної, мовної та всякої іншої зверхності Центру над периферією» [19, 221].

Можна сприймати однозначно, або з певними застереженнями, чи й взагалі не погоджуватися з тими чи іншими концептуальними висновками М. Грушевського щодо українського етногенезу, що сьогодні в умовах наукового і політико-ідеологічного плюралізму й спостерігаємо. Наприклад, у сучасній вітчизняній історіографії зустрічаємо немало поглядів (О. Моця, П. Толочко, Н. Яковенко та ін.), які в принципі концептуально поділяють точку зору, вдало висловлену І. Лисяком-Рудницьким: «Держава Володимира і Ярослава не була ані «українська», ані «російська» (московська) в модерному розумінні: це була спільна східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії, себто коли ще не існувала національна диференціація, як держава Карла Великого не була ані «німецька», ані «французька» [12, 26]. Раніше на таких же позиціях стояли відомі українські історики Д. Бантиш-Каменський, О. Єфименко та інші. Полемізуючи як з українськими, так і з російськими націоналістичними міфами, західна історіографія, зокрема британці Е. Вілсон, Н. Дейвіс також сходяться на тому, що Київська Русь мала донаціональний характер, а її населення мало не так етнічну, як племінну самосвідомість, далеку від колективної свідомості нинішніх українців чи росіян.

Проте на той час концепція української історії М. Грушевського не просто узгоджувалася з превалюючими тенденціями у вітчизняній громадській та науковій думці національного спрямування, а й для багатьох українських інтелектуалів була свого роду ідейним орієнтиром в обґрунтуванні і відстоюванні ідеї самодостатності українського етносу, а отже і його права на національне самовизначення.

Щоправда, в намаганні обґрунтувати автохтонність і відрубність українського народу не обходилося, як уже зазначалося, без певної міфологізації української історії, що в принципі можна зрозуміти. Переконливими у цьому плані видаються слова М. Рябчука про те, що народ, саме існування якого в Російській імперії заперечувалося, природним чином намагався довести цілком протилежне за допомогою так само міфічних, хоч і з протилежними знаками, аргументів. Так, наприклад, за принципом «теза — антитеза», відповіддю на ототожнення новочасної Росії з Київською Руссю стало ототожнення Києворуської держави з

Україною; відповіддю на офіційне ігнорування українського етносу як «сумнівного утворення» чи й взагалі неіснуючого, стало «заглиблення» українського етносу у загадкову трипільську культуру, а то й у більш ранні археологічні періоди [19, 221].

Аналіз тогочасної (початок XX ст.), а до певної міри й сучасної літератури дає підстави стверджувати, що в намаганні довести винятковість української історії вітчизняні автори йдуть паралельно із західноєвропейськими тенденціями. Суть останніх влучно висловив англійський історик Норман Дейвіс. Борці за націю, пише він, перевернули геть усю історію, шукаючи доказів одвічної боротьби народу за свої права і свою землю. Улюбленим об'єктом стала археологія, оскільки на неї можна було спертись, обґрунтовуючи претензії на автотонність походження. Коли ж не щастило знайти жодних фактів, покликались на міф, а то й вигадки. Національних героїв і колишні національні перемоги підносили до небес, усе, що становило загальний інтерес, просто нехтували. Все, що дискредитувало націю або ж вихваляло її ворогів, обминали [8, 840]. Стосовно української історії, до сказаного можна додати ще й неабияке значення ролі антропології в етнічній ідентифікації суто українського типу людини. Достатньо послатися хоча б на праці Ф. Вовка, І. Раковського, якими послуговувалося немало українських вчених початку XX ст., у тому числі М. Грушевський, С. Рудницький та ін., вдаючись до антропологічної класифікації слов'янських типів.

У порівняльних антропологічних характеристиках трьох слов'янських народів (українців, великоросів і поляків) С. Рудницький, наприклад, вбачав один із доказів неспроможності «об'єднувальних теорій», які відносили українців то до польського, то до великоруського етносу [18, 47]. По деяких позиціях такі характеристики часом мали не досить переконливий вигляд, а то й перебували на межі коректності — коли на основі антропологічних вимірів не лише робилися висновки на користь теорій відрубності українського етносу, а й наголошувалося на фізичних і розумових перевагах одного слов'янського етносу над іншим. Етнічна антропологія, зауважує С. Римаренко, часом використовувалася як підстава для свого роду етнічної самозакоханості, «етнічного нарцисизму» [17, 23]. Проте мета, яка при цьому переслідувалася, була очевидною: знайти контраргументи концепції «єдиноруськості», що заперечували право українців ідентифікувати себе як самодостатній етнос.

1. *Белоусенко О.* Terra incognita / О. Белоусенко // Украинский вестник. — 1906. — № 12. — С. 948–963.
2. *Войнилович С.* Не існуюче питання / С. Войнилович // Праця. — 1905. — Ч. 11. — С. 3–4.
3. *Грицак Я.* До генезу ідеї політичної самостійності України / Я. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: міжвідомчий зб. наук. праць. — К.: Наукова думка, 1992. — Вип. 1. — С. 119–143.

4. *Грінченко Б.* Де ми і скільки нас? / Б. Грінченко // *Громадська думка*. — 1906. — 10 січня.
5. *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С. Грушевський // *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — 2002. — С. 75–82.
6. *Грушевський М.С.* На порозі століття / М.С. Грушевський // *Там само*. — С. 208–216.
7. *Грушевський М.С.* Українство і питання дня в Росії / М.С. Грушевський // *Там само*. — С. 293–300.
8. *Дейвіс Н.* Європа. Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 1463 с.
9. *Діак І.* Українська національна ідея: Шлях до Великої України / І. Діак. — К., 2005. — 334 с.
10. *Забужко О.* Філософія національної ідеї: Україна і Європа / О. Забужко // *Зустрічі*. — 1992. — № 2. — С. 93–101.
11. *Липинський В.* Лист до Вільгельма Габсбурга. 4.XI.1920 / В. Липинський // *Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії* / [голов. ред. Я. Пеленський]. — К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. — Т. 1: Листування. — С. 273–274.
12. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т.* / І. Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. М.Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 11–27.
13. *Магурчак А.* Національне питання в теоретичній та практичній діяльності Миколи Порша / А. Магурчак // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 80–81*. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 32–34.
14. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.) / В. Масненко. — К.; Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. — 440 с.
15. *Петлюра С.* З українського життя / С. Петлюра // *Україна*. — 1907. — Т. 1. — № 2. — С. 49–64.
16. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т.* / [редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. — К.: Генеза, 2002–2003. — Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.) / [Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна]. — 2002. — 424 с.
17. *Римаренко С.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний аналіз): [монографія] / С. Римаренко. — К., 1999. — 543 с.
18. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький // *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України?* / [упор., передм. О.І. Шаблія]. — Львів: Світ, 1994. — С. 36–92.
19. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук. — К., 2000. — 304 с.
20. *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодіжі / І. Франко // *Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т.* — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 45. — С. 401–409.
21. *Шаповал М.* Соціологія українського відродження / М. Шаповал. — К.: Україна, 1994. — 45 с.